

بررسی انتساب سند یک گروه از نسخه خطی کتاب سلیم به ابن شهر آشوب

کاظم استادی^۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۲/۱۷ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۴/۲۳، صفحه ۱۲۴ تا ۱۵۴ (مقاله پژوهشی)

چکیده

از دیرباز، مناقشاتی پیرامون هویت تاریخی و شخصیت سلیم بن قیس و نیز اعتبار «کتاب سلیم» در منابع شیعی وجود داشته است. جدای از بررسی محتوایی کتاب کنونی سلیم، بررسی اسناد نسخه‌های خطی این کتاب نیز، می‌تواند برای اعتبارسنجی اثر حائز اهمیت باشد. بیشتر نسخه‌های خطی کتاب کنونی سلیم، بدون سند هستند و اغلب نسخه‌هایی که دارای سند می‌باشند، سندشان به «ابان عن معمر بن راشد» ختم می‌شود. اما در این میان، چند نسخه خطی محدود، اسناد شیخ طوسی و ابن شهر آشوب بر ابتدای خود دارند، که سندشان به «ابان عن عمر بن اذینه» ختم می‌گردد. با توجه به وجود ابهاماتی در اصالت کتاب سلیم و تفاوت نسخه‌های خطی کنونی آن، این سوال مطرح می‌شود که آیا اسناد منسوب به ابن شهر آشوب برای این نسخه‌ها، اصیل و غیرمخدوش هستند یا خیر؟ در این نوشتار، با ارائه دلایل و قرائنی که از آثار ابن شهر آشوب و منابع پیشینیان او وجود دارد، توضیح داده خواهد شد که اسناد موجود در یک مدل نسخه خطی کتاب سلیم منسوب به ابن شهر آشوب، نونویس و غیراصیل است؛ یعنی برخی افراد، آن را به صورت جعلی در نسخه برداری‌های خود به کتاب منسوب به سلیم، افزوده‌اند.

کلیدواژه‌ها: کتاب سلیم، سلیم بن قیس، ابن شهر آشوب، ابن طرق شهر آشوب.

درآمد

از دیرباز، همواره نظرات انتقادآمیزی درباره اصالت متن کتاب سلیم، ابراز شده؛ و نظراتی وجود داشته که کتاب منسوب به سلیم بن قیس، را ساختگی دانسته‌اند. (الأخبار الدخیلة، ص ۲۳۴؛ قاموس الرجال، ج ۱، ص ۹۴؛ خلاصه الأقوال، ص ۳۲۵). حتی برخی از صاحب‌نظران درباره موضوع بودن کتاب منسوب به سلیم، به نوعی به ادعای اجماع رسیده‌اند. (شرح الکافی، ج ۱۱، ص ۸۷).

جدای از بحث‌های انتقادی متعددی که به کتاب سلیم مطرح شده است و می‌شود (نک: استادی، اسرار آل محمد و سلیم بن قیس، ۱۳۹۹ش، ص ۲۴۰ به بعد، بخش مناقشات کتاب سلیم)، یک نکته قابل توجه پیرامون نسخه‌های خطی چندگانه این کتاب، تنوع مدل‌های نسخ خطی آن، و نیز، اسناد نوشته شده بر آغاز برخی نسخه‌های خطی آن است.

اکنون ۸ مدل و نوع مختلف نسخه خطی (با تحریرهای متفاوت) از کتاب سلیم، در دست ماست؛ که همگی منسوب به سلیم بن قیس هلالی هستند؛ البته هیچ کدام آنها قدیمی‌تر از سال ۹۱۸ قمری نیستند. برای توجه بهتر، آنها را در چند گروه با چند مدل می‌توان معرفی نمود؛ اما برای اینکه خوانندگان و محققین سردرگم نشوند، و برای شناسایی بهتر مدل‌ها و تطبیق بهتر آنها با مدل‌هایی که جناب آقای انصاری، محقق سه جلدی کتاب سلیم، از آنها یاد کرده‌اند؛ گروه‌های هشت گانه جدید را با هماهنگی اسامی مدل‌های ایشان بیان می‌کنیم:

جدول مدل‌های کتاب‌های منسوب به سلیم بن قیس

گروه	مدل	سال نسخه‌بردار ی	شخص ناقل یا نسخه‌بردار	تعداد احادیث کل	احادیث متفاوت مشترک کل	احادیث مشترک کل	تعداد نسخه موجود	قدیمی‌ترین نسخه
گر	ج	۱	نامشخص (بی سند)	۷	۶۳	۰	۱۵	۱۰۳۶ق
وه	ج	۲	(بی سند) کاتب	۳۲	۳۸	۰	۱۵	۱۰۳۶ق

۱. دو مدل پنج و شش از نسخه‌های خطی که جناب آقای انصاری بیان نموده‌اند؛ غیر واقعی و فرضی هستند؛ بنابراین برای اینکه مدل پنج تا هشت ما با آنها مخلوط نگردد، به جای استفاده از حروف ابجد رایج، از کلمات برای آنها استفاده نموده‌ام: گروه مجهول، گروه درهم.

گروه	مدل	سال نسخه بردار ی	شخص ناقل یا نسخه بردار	تعداد احادیث	احادیث متفاوت کل	احادیث مشترک کل	تعداد نسخه موجود	قدیمی ترین نسخه
			ابو محمد رمانی					
گر وه	ب	۳	نامشخص	۲۲	۴۸	۰	۵	۱۰۵۹ق
	ب	۴	محمد بن صبیح + دینوری	۴۲	۲۸	۰	۱۰	۹۱۸ق
	ب	۵	محمد بن صبیح + دینوری	۴۷	۲۳	۰	۱۰	۱۲۸۲ق
ایکس	۶	نامشخص	نامشخص	X+5	نامشخص ص	۰	نامشخص ص	
الف	۷	۴۶۰ق	منسوب به طوسی و ابن شهبه رأشوب	۴۸	۲۲	۰	۷	۱۰۸۱ق
درهم	۸	۱۴۱۵ق	محمد باقر انصاری زنجانی	۹۹	۲۹	-	چاپ	۱۴۱۵ق

نسخه‌های موجود منسوب به سلیم، تفاوت‌های فاحش دارند؛ به گونه‌ای که نسخه‌های خطی و نیز چاپ‌های موجود از این کتاب، شامل ۷ یا ۸ حدیث تا ۲۲، ۳۲، ۴۲، ۴۷، ۴۸، ۹۹ حدیث هستند؛ که البته، هیچ حدیث مشترکی بین نسخه‌های خطی این کتاب‌ها وجود ندارد. همچنین، نسخه‌های خطی سلیم در مدل‌های گروه «ج» کلاً اسناد ابتدایی بر کتاب ندارد (و حدود ۱۵ نسخه خطی از این مدل اکنون در دسترس است). همچنین، نسخه‌های خطی سلیم در مدل‌های گروه «ب» تا حدود سال ۳۳۴ قمری، راوی ندارد؛ و البته، بیشترین نسخه خطی، یعنی حدود ۲۵ نسخه از آن، در دسترس است (نک: استادی، نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم، ۱۳۹۹ش).

تنها نسخه‌های خطی سلیم که دارای اسناد طویل هستند، و از این جهت قابل تأمل می‌باشند، حدود ۷ نسخه خطی است؛ که از آن با عنوان نسخه‌های خطی مدل گروه «الف» نام

بررسی انتساب سند یک گروه از نسخه خطی کتاب سلیم به ابن شهر آشوب

برده‌ایم. بنابراین، مهم‌ترین نسخه‌های خطی موجود کتاب سلیم از نظر اسناد، نسخ‌های مدل «الف» هستند؛ و ۴۸ حدیث دارند، و راوی ابتدایی آن‌ها، ابان عن عمر بن اذینه می‌باشند.

مادر این نسخه‌های مدل الف، نسخه کتابخانه مرعشی تاریخ ۱۰۸۱، شماره ۱۵۶۱۲، (یعنی نسخه‌ای که توسط علامه مجلسی مقابله شده)، می‌باشد؛ که اسناد آن فقط منسوب به «شیخ طوسی» و نه اسناد منسوب به ابن شهر آشوب است.

نسخه خطی دیگر که از روی این نسخه مرعشی نسخه‌برداری شده، نسخه کتابخانه حکیم تاریخ ۱۰۸۷، شماره ۳۱۶/۶ (یعنی نسخه حر عاملی) است، که جدای از سند طریق شیخ طوسی، اسنادش طریق «محمد بن علی بن شهر آشوب مازندرانی (متوفای ۵۸۸ق)» را، پیش از آن دارند.

طرح مسأله

با توجه به نسخه‌های خطی کتاب‌های سلیم، روشن است که جز چند نسخه خطی مخدوش کتاب کنونی منسوب به سلیم، همه نسخه‌های خطی کتاب‌های سلیم دارای اسناد ابتدای کتاب و اسناد داخلی هستند که همگی منقول از «معمر بن راشد» می‌باشند؛ و برخی از آنها عبارت است از:

۱- حدثنا الحسن بن ابی یعقوب الدینوری قال حدثنا ابراهیم بن عمر الیمانی قال اخبرنا معمر عن ابان عن سلیم بن قیس قال ...

۲- حدثنی أبو طالب محمد بن صبیح بن رجاء قال أخبرنی أبو عمرو عصمه بن ابی عصمه البخاری قال حدثنا أبو بکر أحمد بن المنذر بن أحمد الصنعانی بصنعاء شیخ صالح مأمون جاز إسحاق بن ابراهیم الدبری قال حدثنا أبو بکر عبدالرزاق بن همام بن نافع الصنعانی الحمیری قال حدثنا أبو عمرو معمر بن راشد البصری ...^۱

اکنون ما با یک مدل نسخه‌ای خطی از کتاب منسوب به سلیم روبرو هستیم، که سند منسوب به شیخ طوسی و ابن شهر آشوب در آن درج شده است. به عبارت بهتر، چهار طریق واسطه تا شیخ طوسی بر اسناد یک مدل از نسخ خطی کتاب‌های کنونی منسوب به سلیم بیان شده است،^۲ که چهارمی آنها، منسوب به ابن شهر آشوب است و عبارتند از:

شیخ فقیه ابو عبد الله محمد بن علی بن شهر آشوب، به صورت قرائت بر

۱. برای اطلاع بیشتر، نگاه کنید: استادی، *درباره نسخه‌های خطی منسوب به سلیم*، ۱۳۹۹ش.
۲. برای ملاحظه سه طریق دیگر، نگاه کنید کتاب چاپی سلیم یا: استادی، *نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم*، ۱۳۹۹ش.

او در شهر حله، در ماههای سال ۵۶۷هـ، به نقل از جدهش شهر آشوب، به نقل

از شیخ سعید ابو جعفر محمد بن حسن طوسی به من خبر داد:

۱- قال: حدثنا ابن أبي جید عن محمد بن الحسن بن أحمد بن الولید

ومحمد بن أبي القاسم الملقب بماجیلویه عن محمد بن علی الصیرفی عن

حماد بن عیسی عن أبان بن أبي عیاش عن سلیم بن قیس الهلالی.

۲- قال الشيخ: أخبرنا أبو عبدالله بن عبيدالله الغضائری قال أخبرنا

أبو محمد هارون بن موسى بن أحمد التلعكبری قال أخبرنا علی بن همام بن

سهیل قال أخبرنا عبدالله بن جعفر الحمیری عن یعقوب بن یزید و محمد بن

الحسین بن أبي الخطاب و أحمد بن محمد بن عیسی عن محمد بن أبي

عمیر عن عمر بن اذینه عن ابان بن أبي عیاش عن سلیم بن قیس الهلالی

با توجه به اینکه همواره نظرات انتقاد آمیزی درباره اصالت اسناد و متن کتاب سلیم، ابراز

شده؛ و نظراتی وجود داشته که کتاب منسوب به سلیم بن قیس، را ساختگی دانسته‌اند؛ و نیز، چون

طبق پژوهش‌های جدید نسخه‌شناسی کتاب‌های منسوب به سلیم، اسناد شخص «عمر بن اذینه» بر

نسخه‌های خطی سلیم، ساختگی و نونویس هستند، و در دوره‌های متأخر، و به دلیل مشکلات

متعدد اسناد معمر بن راشد ایجاد و تعویض سند شده‌اند (نک: استادی، درباره راویان سلیم؛ و نیز:

درباره و اسناد سلیم، ۱۳۹۹ ش.). و این واقعیت، با روشی مجزا، توسط برخی پژوهش‌های موازی

که به گونه‌شناسی احادیث عمر بن اذینه پرداخته‌اند، مورد تأیید مضاعف قرار گرفته است (فکوری،

عمر بن اذینه و گونه‌شناسی روایات او در غیر از کتاب سلیم، ۱۳۹۷ ش. استادی، گونه‌شناسی

روایات عمر بن اذینه و سلیم در کتاب کافی کلینی، ۱۳۹۹ ش.) و از طرفی ترکیب اسناد، و تعویض

قسمتی از اسناد و حتی تعویض کل سلسه سند (حال یا به دلیل ضعف راویان در قسمتی از سند یا

کل سلسه سند؛ یا به نبود اسناد)، اتفاقی قابل فرض است؛ بنابراین لازم است تا اسناد این

نسخه‌های خطی کتاب منسوب به سلیم، از نظر اصالت مورد ارزیابی و بررسی قرار گیرد؛ که یکی

از این اسناد نسخه خطی کتاب، اسناد منسوب به محمد بن علی بن شهر آشوب مازندرانی (متوفای

۵۸۸ق) می‌باشد؛ که لازم است مورد دقت و تأمل قرار گیرد.

از سوی دیگر، از صدر اسلام تا کنون، روایات و احادیث از دو طریق، قابل انتقال بوده‌اند:

شفاهی و کتبی. روایت چه شفاهی منتقل شود و چه کتبی، از دو حال خارج نیست؛ یا روایت تکی

نقل شده است، یا روایات به صورت مجموعه‌ای منتقل شده‌اند.

بررسی انتساب سند یک گروه از نسخه خطی کتاب سلیم به ابن شهر آشوب

وقتی از یک مجموعه روایات که تحت عنوانی یا در نسخه‌ای گرد هم آمده‌اند، سخن می‌گوییم؛ به این معنی است که ناقل آن، لازم است که عالم به آن مجموعه باشد، یا دارای آن مجموعه باشد؛ به عبارت دیگر، راوی یک مجموعه حدیث، (چه تحت عنوان کتاب ثبت شده باشند و یا تحت یک مجموعه شفاهی منتقل شده باشند)، باید آن مجموعه حدیث را در اختیار داشته باشد؛ یا حداقل و به تعبیر دیگر، آن مجموعه حدیث را دیده باشد.

البته ممکن است که نویسنده و مؤلفی، کتابی را بدون در اختیار داشتن یا دیدن، فهرست شناسنامه‌ای بنماید؛ به این معنی که فقط مشخصات کتاب را از قول دیگران مطرح نماید؛ که در دایره بحث ما واقع نمی‌شود.

پس، روشن است که نمی‌توان مدعی شد، شخصی کتابی را به صورت نسخه‌برداری، یا مجموعه‌ای را به صورت شفاهی، نقل کرده باشد، اما آن کتاب یا مجموعه حدیث را ندیده باشد، یا در اختیار نداشته باشد.

با این توضیح، و با توجه به ابهاماتی که پیرامون شخص سلیم و نسخ خطی کتاب‌های سلیم، پیش‌تر بیان شد، اکنون می‌توان این تأمل اساسی را راجع به اسناد ابتدایی مجموعه احادیث ۴۸ گانه موجود در نسخه خطی با سند ابن شهر آشوب داشت، که:

آیا ابن شهر آشوب، احادیث کتاب‌های کنونی سلیم را دیده است؟

اگر ثابت شود که ابن شهر آشوب، نه شفاهاً و نه کتباً، مجموعه ۴۸ حدیث نسخه خطی مدل «الف» از کتاب‌های سلیم را (که اسناد با نام شهر آشوب در آن است) در اختیار نداشته یا ندیده است. به این معنی است که سند ابتدایی نسخه خطی سلیم منسوب به ابن شهر آشوب، جعلی است. به عبارت دیگر، در این مقاله می‌خواهیم به این مسأله بپردازیم که:

اساساً، نسخه خطی کتاب سلیم «مدل الف» در اختیار ابن شهر آشوب نبوده است؛ یا در حالت دیگر، ابن شهر آشوب مجموعه شفاهی احادیث ۴۸ گانه نسخه سلیم را، نشنیده است؛ تا بخواهد برای دیگران نقل نماید.

برای اثبات این ادعا، مطالبی را به ترتیب ارائه می‌نماییم؛ و نهایتاً نتیجه‌گیری لازم و مرتبط

را مطرح خواهیم نمود:

الف. بررسی اصالت نسخه‌های خطی دارای سند ابن شهرآشوب
اولین مرحله برای انتساب سند ابن شهرآشوب به کتاب‌های دسترس کنونی سلیم، بررسی نسخه‌های خطی، و کشف و تأیید وجود اسناد ابن شهرآشوب است؛ به این معنا که اگر مشخص شود، اساساً هیچ نسخه‌ای از کتاب‌های کنونی سلیم، دارای اسناد منتهی به ابن شهرآشوب نیست، به این معنی است که فقط ادعایی مطرح شده و این ادعا، پشتیبانه فیزیکی نسخه‌ای ندارد.
از سوی دیگر، اگر نسخه‌های خطی این کتاب‌ها بررسی شود، و وجود متن اسناد منتهی به ابن شهرآشوب بر دیباچه نسخه‌ها تأیید شوند؛ اما اصالت این متن و اصالت تاریخی نسخه‌ها دارای خدشه و ابهام باشند؛ اسناد منسوب به ابن شهرآشوب نیز، مخدوش و محل اشکال خواهند شد. به عبارت دیگر، اگر مثلاً تمامی نسخه‌های خطی قدیمی و جدید کتاب‌های در دسترس منسوب به سلیم، دارای اسناد متفاوتی از اسناد ابن شهرآشوب باشند؛ و فقط بر برخی از نسخه‌ها متأخر اسناد ابن شهرآشوب نقش بسته باشد؛ و یا این اسناد از نظر فنی و نسخه‌شناسی نونویس یا دستکاری شده باشند؛ باز به این معنی تصور می‌شود که اسناد منسوب به ابن شهرآشوب دچار وضع و یا تعویض سند شده‌اند. برای همین منظور، به معرفی و بررسی نسخه‌ها خطی کتاب‌های سلیم می‌پردازیم.

معرفی نسخه‌های خطی دارای سند طوسی و ابن شهرآشوب

ابتدا لازم است توجه کنیم که حدود ۱۵ نسخه، از ۴۹ نسخه خطی سلیم (و به عبارت دیگری، ۳۰ نسخه از ۶۴ نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم)، بدون سند هستند. جدای از این نسخه‌ها و نسخه‌های منسوب به شیخ طوسی، بقیه نسخه‌ها دارای سند حسن دینوری هستند.
اکنون ده نسخه با اسناد منسوب به طوسی در دسترس است؛ که یک نسخه مستقل نیست (یعنی احادیث سلیم در ضمن بحار الانوار است؛ که ما برای شناخت بهتر، آن را به عنوان نسخه ذکر نموده‌ایم) دو نسخه مستقل آن مخدوش هستند؛ به این معنی که اسناد طوسی و ابن شهرآشوب یا در حاشیه به صورت نونویس افزوده شده، و یا اینکه نسخه‌بردار، چند سند را در یک نسخه درج نموده است؛ به عبارت دیگر نسخه از مدل یک گروه دیگر با اسناد خاص است؛ که نسخه‌برداری

۱. حدود ۱۵ نسخه خطی منسوب به سلیم، از نظر فیزیکی یک نسخه هستند؛ اما دارای دو مدل از کتاب‌های منسوب به سلیم می‌باشند؛ یعنی دو مدل کتاب سلیم، در یک نسخه پشت سر هم نسخه‌برداری شده‌اند. (نک: استادی، معرفی نسخه‌های خطی سلیم، ۱۳۹۹ ش).

بررسی انتساب سند یک گروه از نسخه خطی کتاب سلیم به ابن شهرآشوب

متأخر، دلش خواسته که اسناد مدل گروه خطی دیگری را نیز به همراه سند اصلی نسخه، درج نماید.

بنابراین، از نسخه مدل گروه «الف» کتاب‌های منسوب به سلیم، که دارای اسناد منسوب به شیخ طوسی و به تبع آن سند ابن شهرآشوب هستند، اکنون فقط هفت نسخه خطی وجود دارد؛ که در واقع همه آنها از نسخه شیخ حر عاملی نسخه‌برداری شده‌اند؛ و نسخه شیخ حر نیز، از روی نسخه ۱۰۸۱ق منسوب به علامه مجلسی، نگاشته شده است (به زودی در این باره سخن خواهیم گفت)؛ بنابراین، مادر همه نسخه‌های خطی گروه الف (که ۴۸ حدیثی هستند و ساختار و ترتیب احادیث مخصوصی (نک: استادی، درباره نسخه‌های خطی منسوب به سلیم، ۱۳۹۹ش.) به نسبت دیگر نسخ خطی کتاب‌های منسوب به سلیم دارند)، نسخه ۱۰۸۱ قمری موجود در کتابخانه مرعشی است.

همچنین، لازم است توجه کنیم که اسناد منسوب به طوسی و ابن شهرآشوب در نسخه‌های خطی، همسان نیستند، و در نسخه‌ها خطی به چهار صورت درج شده است:

۱- دو سند منسوب به شیخ طوسی، بدون اسناد راویان تا شیخ طوسی (نک: نسخه ۲ مرعشی به تاریخ ۱۰۸۱ قمری)

۲- دو سند منسوب به شیخ طوسی، با اسناد راویان تا شیخ طوسی (نک: نسخه ۱ حکیم به تاریخ ۱۰۸۷ قمری)

۳- اسناد منسوب به شیخ طوسی، به همراه اسناد محمد بن صبیح و حسن دینوری (نک: نسخه ارموی در ۴ آستان قدس به تاریخ ۱۳۴۶ قمری)

۴- اسناد منسوب به شیخ طوسی، در حاشیه متن اصلی (نک: نسخه ۲ حقوق تهران، به تاریخ ۱۳۲۰ قمری)

همچنین، نسخه ۱۰۸۱ قمری، اسناد نداشته یا اسنادش را تغییر داده‌اند؛ چون برگه اسناد در نسخه خطی، نونویس است. و نسخه ۱۰۸۷ قمری از روی نسخه قبلی نسخه‌برداری شده است.

به عبارت دیگر، اولین نسخه خطی غیر دستکاری شده (غیر نونویس)، که اسناد منسوب به شیخ طوسی بر آن نقش بسته است؛ نسخه شیخ حر عاملی است؛ که البته نسبت به نسخه دستکاری شده مادر خود (مرعشی ۱۵۶۱۲)، درج راویان تا شیخ طوسی را اضافه دارد؛ و چون خطاط فارسی زبان بوده است، نسخه مغلوپ است.

معرفی نسخه مادر با سند ابن شهر آشوب

برای جلوگیری از طولانی شدن معرفی تفصیلی نسخه‌ها، فقط توضیحات اولین نسخه‌ای که سند ابن شهر آشوب در آن نقش بسته است؛ ارایه می‌دهیم:

نسخه شیخ حر عاملی (کتابخانه حکیم نجف، شماره ۳۱۶)، این نسخه هم از روی نسخه عتیقه‌ای به سال ۱۰۸۷ قمری در اصفهان، که آن نسخه نیز، کپی از روی نسخه مجلسی بوده است، استنساخ شده است. سپس آن نسخه به دست فرزندان عاملی، و بعد به دست افراد معینی که نامشان در اوّل نسخه، مذکور است، رسیده؛ و در آخرین مرحله، به سال ۱۳۷۰ ق در نجف، به دست شیخ محمد سماوی رسیده است.

از این نسخه، بارها نسخه برداری شده است؛ و برخی چاپ‌های نجف کتاب سلیم نیز، از روی همین نسخه انجام شده است (نک: انصاری، اسرار آل محمد، ص ۴۲، ۱۳۹۷ ش). نسخه شیخ حر عاملی، هم اکنون در کتابخانه آیه الله حکیم (شماره ۳۱۶) در نجف موجود است (نک: —، فهرست نسخه‌های کتابخانه حکیم، بی‌تا، ذیل عنوان کتاب سلیم).

ناسخ نسخه اصلی شیخ حر عاملی، مجهول است؛ و عنوان نسخه این گونه می‌باشد: «اصل سلیم بن قیس الهمدانی العامری الکوفی».

همچنین، حاشیه و دستخط علامه مجلسی^۱ در نسخه مرعشی (که پیش‌تر گفتیم)، عیناً در این نسخه، کپی برداری شده است. به همین دلیل، مشخص است که استنساخ آن، از نسخه مجلسی می‌باشد.

بنابر آنچه گذشت، اسناد منسوب به شیخ طوسی در نسخ کتاب‌های منسوب به سلیم بن قیس، ابتدا در دو نسخه اولیه خود، ظهور پیدا نموده است؛ که این نسخه‌ها مربوط به سال‌های ۱۰۸۱ و ۱۰۸۷ قمری هستند.

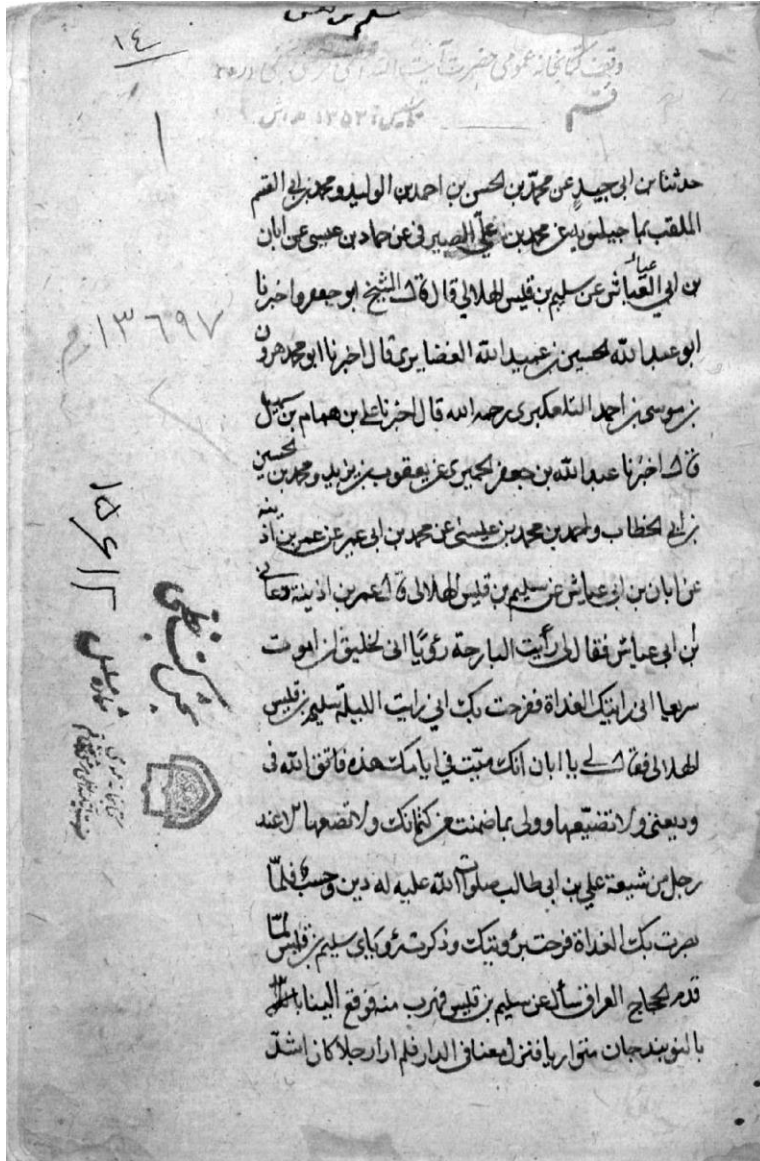
به عبارت دیگر، اسناد منسوب به شیخ طوسی، تا پیش از این نسخه‌ها، در هیچ‌کدام از نسخ خطی قبلی کتاب‌های منسوب به سلیم نیامده است (و اگر آمده باشد، اصیل نیست یعنی به صورت نونویس^۲ و بعداً در نسخه نوشته و افزوده شده‌اند).

۱. «بسم الله الرحمن الرحيم، لقد قوبل مع نسخه مصححه سقیمه قديمه، فصح و طابق ما انتسخ منه، و الحمد لله و حود و صلی الله علی محمد و اهل بيته الطاهرين و لعنة الله علی اعدائهم اجمعين».

۲. نونویس، به این معنی است که اصل خط و یا کاغذ نسخه، مربوط به تاریخی قدیمی است؛ و خط نونویس یا برگه اضافه شده نونویس، نسبت به اصل نسخه، متأخر و جدید می‌باشد و در دوره بعدی نگاشته یا افزوده شده است.

بررسی انتساب سند یک گروه از نسخه خطی کتاب سلیم به ابن شهر آشوب

(تصویر نسخه مرعشی، مادر نسخه شیخ حر عاملی)

۱. برای ملاحظه کامل توضیحات در این باره، نک: استادی، نسخه‌های خطی سلیم، ۱۳۹۹ش. نیز: همو، درباره نسخه‌های خطی سلیم، ۱۳۹۹ش.

بررسی نسخه خطی اصلی دارای سند ابن شهر آشوب

نسخه خطی اصلی و مادر که دارای سند ابن شهر آشوب است، نسخه خطی موجود در کتابخانه حکیم عراق با شماره ۳۱۶/۶ و تاریخ ۱۰۸۷ قمری است؛ که سفارش دهنده یا مالک اولیه آن، شیخ حر عاملی می‌باشد.

نکته اول: نسخه، همانند نسخه مادر خود مغلوط است و مقابله دقیق و کامل نشده است؛ البته این نسخه اغلاط بیشتری به نسبت نسخه مادر دارد؛ به نظر چون خطاط نسخه فارس (یعنی غیر عرب) بوده، برخی مواقع، کلمات را نقاشی نموده است. یکی دو صفحه از نسخه نیز، خطش هماهنگ با بقیه نسخه نیست، و به نظر می‌رسد که خطاط جداگانه دارد. در برخی مواضع کوچک یا حتی تا یک برگ، سفیدی در متن، (همانند نسخه علامه مجلسی، یعنی مرعشی شماره ۱۵۶۱۲)، وجود دارد.

نکته دوم: در صفحه بدرقه نسخه (قبل از شروع کتاب) چند حدیث و نیز چندین حاشیه با خطوط مختلف و مهم به چشم می‌خورد؛ که یکی از حواشی تاریخ‌دار عبارت است از:
دخل فی ملک العبد الفقیر محمد الحسن الحر العاملی ۱۰۸۱۲ قمری (بعلاوه تصویر مهر شیخ حر).

به نظر می‌رسد که نسخه به درخواست شیخ حر کتابت شده است؛ چون تاریخ تاریخ کتابت و ملکیت شیخ حر عاملی یکسان هستند.

(تصویر صفحات بعد، صفحه اول و آخر نسخه شیخ حر عاملی)

۱. برای ملاحظه کامل توضیحات در این باره، نک: استادی، *نسخه‌های خطی سلیم*، ۱۳۹۹ش. نیز: همو، *درباره نسخه‌های خطی سلیم*، ۱۳۹۹ش، ذیل نسخه شیخ حر عاملی و نسخه مرعشی.
۲. محمد بن حسن بن علی بن محمد بن حسین (۱۰۳۳ - ۱۱۰۴ق) معروف به شیخ حر عاملی محدث و فقیه امامیه در قرن یازدهم هجری و مؤلف وسائل الشیعه. او عالمی اخباری و معتقد به صحت تمام احادیث کتب اربعه بود و برای اثبات این ادعا، در بخش پایانی کتاب وسائل الشیعه بیش از بیست دلیل ذکر کرده است.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا

اخبرني الرئيس العفيف ابو القاسم القاسمي بن عبد الله بن محمد بن رضى الله عنه قراه عليه السلام
 المجاميع في حكاية الائمة سنة خمس وستين وخمسمائة قال حدثني الشيخ الامين العالم ابو
 عبد الله الحسين بن احمد بن محمد بن طال المقدادي الجاور قراءة علي بن محمد مولانا امير المؤمنين صلوات الله
 عليه سنة عشرين وخمسمائة قال حدثنا الشيخ المفيد ابو علي الحسين بن محمد الطوسي رضي الله
 عنه في رجب سنة تسعين واربعماية واخبرني الشيخ الفقيه ابو عبد الله الحسين بن محمد بن
 رطبة عن الشيخ المفيد ابو علي عن والده فيما سمعته يقول عليه بمشهد مولانا السيد الشهيد
 ابي عبد الله الحسين بن علي صلوات الله عليه في الحرم سنة ستين وخمسمائة واخبرني الشيخ
 المقرئ ابو عبد الله محمد بن ابي كمال عن الشريف الجليل نظام الشرف ابي الحسن القرظي عن ابن شهر
 البارز عن الشيخ ابي جعفر الطوسي واخبرني الشيخ الفقيه ابو عبد الله محمد بن علي شهر آشوب قراءة
 عليه جملة الجامعين في شهر رجب سنة سبع وستين وخمسمائة عن جده شهر آشوب عن الشيخ القمي
 ابي جعفر بن الحسن الطوسي رضي الله عنه قال حدثنا ابن ابي عمير عن محمد بن الحسن بن احمد بن ابي
 ومحمد بن ابي القسم اللقيمي ابي جعفر بن محمد بن علي السدي عن حماد بن عيسى عن ابي ابي العباس
 عن سلیم بن زياد الهلالي قال قال الشيخ ابو جعفر واخبرنا ابو عبد الله الحسين بن محمد بن عبد الله الغضا
 في الخبر فاخبرنا ابو محمد بن زياد بن موسى بن احمد اللعدي رحمه الله قال اخبرنا علي بن همام بن سهيل قال اخبرنا عبد
 بن جعفر الجعفي عن يعقوب بن يزيد ومحمد بن الحسين بن ابي الخطاب واحمد بن محمد بن عيسى عن محمد بن ابي عمير عن
 عن ابيه عن ابي ابي جعفر بن سلیم بن زياد الهلالي قال اخبرنا ابيه عن ابي عبد الله رضي الله عنه قال قال
 الائمة رويما في الخلق ان يوت سرا في رايك العداة ففرحت بك في رايك اللبلة سلیم بن محمد الهلالي
 فقال ايا ايان انك متي اياك هذه فاتق الله في رايك ولا تصنعها ولا تصنعها ولا تصنعها ولا تصنعها ولا تصنعها
 تصنعها الا عند رجل من شيعتي علي بن ابي طالب صلوات الله عليه من رايك العداة ففرحت بك

وذكر

ب. بررسی نسبت سلیم به آثار ابن شهر آشوب

یکی از راه‌های تشخیص اصالت اسناد منسوب به شیخ طوسی بر نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم، بررسی نسبت سلیم بن قیس به آثار ابن شهر آشوب می‌باشد. وی آثار فراوانی دارد که عبارتند از: ۱. متشابه القرآن و مختلفه؛ ۲. مناقب آل ابی طالب (ع)؛ ۳. معالم العلماء؛ ۴. مثالب النواصب؛ ۵. المخزون المکنون فی عیون الفنون؛ ۶. الطرائق فی الحدود و الحقائق، مائده الفائده؛ ۷. امثال فی الامثال، الاسباب و النزول علی مذهب آل الرسول؛ ۸. الحاوی؛ ۹. الاوصاف؛ ۱۰. المنهاج؛ ۱۱. الفصول فی النحو؛ ۱۲. الجدیده؛ ۱۳. انساب آل ابی طالب؛ ۱۴. الاربعین حدیثا (در مناقب حضرت فاطمه (س))؛ ۱۵. نخب الاخبار؛ ۱۷. الخصایص الفاطمیه؛ ۱۸. بیان التنزیل؛ ۱۹. المواید.^۱

اما پیش از بررسی، لازم است توجه کنیم که ما با دو دسته احادیث منسوب به سلیم روبرو هستیم: یک. احادیث غالباً کوتاه و با محتوای اخلاقی و مناقبی که همگی از «عمر بن اذینه» نقل شده‌اند؛ و در آثار حدیثی و ... قرون نخستین، متفرق هستند. دو. احادیث بلند (تاریخی و مطاعنی) موجود در کتاب کنونی منسوب به سلیم، که سند آن در تمامی نسخه‌های خطی، از معمر بن راشد است و نه از عمر بن اذینه (جز نسخه مجلسی و حر عاملی، که موضوع نوشتار حاضر هستند). در این میان، یک استثنا وجود دارد، و آن حدود ۵ حدیث نعمانی در کتاب الغیبه می‌باشد؛ که این احادیث از عمر بن اذینه نیستند و از معمر بن راشد نقل شده‌اند؛ و در نوشتار دیگری، پیرامون نوینس بودن این احادیث بر نسخه اصلی نعمانی سخن گفته‌ایم.^۲

نام سلیم، در آثار ابن شهر آشوب به دو صورت آمده است؛ یکم، به صورت ذکر حدیث؛ و دوم به عنوان شخصیت رجالی.

۱- سلیم در اثر رجالی ابن شهر آشوب

تنها کتاب رجالی ابن شهر آشوب که در دست است،^۳ «معالم العلماء فی فهرست کتب الشیعۀ و أسماء المصنفین قدیما و حدیثا» می‌باشد. به گفته ابن شهر آشوب، اگر چه ابو جعفر محمد طوسی در آن زمان، کتاب بی نظیری در این باب نوشته، ولی باید گفت که در کتاب معالم،

۱. نک: الذریعه، ج ۱، ص ۴۲۶. ج ۲، ص ۲۳۶ و ۴۷۶. ج ۵، ص ۹۱. ج ۱۹، ص ۷۶. ج ۲۳، ص ۲۳۳. نیز: معالم العلماء، ص ۳۳. مقدمه. نیز: تنقیح المقال، ج ۳، ص ۱۵۷. نیز: ریحانه الادب، ج ۸، ص ۵۹.

۲. نک: استادی، دانشنامه سلیم بن قیس، جلد دوم، فصل: نعمانی و سلیم.

۳. آقا بزرگ تهرانی در الذریعه از کتابی با عنوان «رجال ابن شهر آشوب» نام می‌برد که معتقد است غیر از کتاب معالم العلماء است. (تهرانی، الذریعه، ج ۱۰، ص ۸۶).

مختصر مطالب اضافی و فوایدی هست که می‌تواند تتمه‌ای بر کتاب شیخ طوسی باشد. وی در این کتاب در حدود ششصد نویسنده افزوده و به مواردی که در کتاب شیخ طوسی محذوف است اشاره کرده است.^۱

در این کتاب، فقط در یک جا اسمی از سلیم آمده است:

۳۹۰ " سلیم " بن قیس الیهالی، صاحب الاحادیث له کتاب.^۲

اگر کتاب کنونی منسوب به سلیم در دست ابن شهرآشوب بود، از متن خود کتاب، می‌توانست اطلاعات درخوری در معرفی شخص سلیم و کتاب وی ارائه نماید.

۲- سلیم در آثار غیر رجالی ابن شهرآشوب

برای بررسی احادیث سلیم، لازم است به این نکته توجه نمود که، احادیث منسوب به وی، دو دسته هستند؛ احادیث محدودی که به نقل از شخص سلیم در برخی از کتب حدیثی آمده است؛ و نیز احادیثی که منسوب به وی در نسخه‌های چهارگانه «کتاب سلیم» نقل شده است.

در کل آثار ابن شهرآشوب، کلاً هشت یا نه حدیث به نقل از سلیم یافت می‌شود؛ که سه تای آن مکرر هستند و در واقع، پنج حدیث می‌شوند. (به زودی درباره آنها سخن خواهیم گفت).

۱- مُتَشَابِهُ الْقُرْآنِ وَ مُخْتَلَفُهُ

تفسیر موضوعی قرآن کریم است که به آیات متشابه، آیات محتاج به توضیح و آیات مورد اختلاف علما در موضوعات گوناگون می‌پردازد.^۳ ابن شهرآشوب، این کتاب را در ده باب تنظیم کرده است.^۴

۱. ابن شهرآشوب، *معالم العلماء*، ص ۳۸. کتاب «معالم العلماء» با اینکه به لحاظ حجم از دیگر کتب رجالی کوتاه‌تر است اما جزء منابع و مأخذ مهم برای علماء رجال شده است؛ علمایی همچون علامه حلی صاحب «خلاصه الاقوال»، شیخ حر عاملی صاحب امل‌الآمل، سید مصطفی تفرشی صاحب نقد الرجال، میرزا محمد استرآبادی، علامه مجلسی، ابو علی حائری، محمد باقر خوانساری و دیگران از این کتاب استفاده می‌کرده‌اند.

۲. ابن شهرآشوب، *معالم العلماء*، ص ۹۳.

۳. مؤلف، جز ده سوره (شمس، علق، قدر، زلزله، قارعه، عادیات، عصر، همزه، فیل، قریش) از تمامی سوره‌های قرآن کریم آیاتی را استخراج نموده که به شکل بلاغی، تفسیری، تأویلی و بیان اسباب النزول به توضیح و تفسیر آن پرداخته است. مؤلف که خود از اندیشمندان برجسته شیعی است درباره شبهات وارده بر برخی آیات، آن را از طریق کلام و عقاید شیعه به پاسخگویی پرداخته است؛ و با توجه به تخصص اصلی ابن شهرآشوب در امر حدیث و روایت، بیشترین تأکید او بر روایات عصر صحابه و تابعین است.

۴. باب توحید، شامل ۵۸ فصل. باب عدل، شامل ۳۳ فصل. ، باب نبوت، شامل ۲۸ فصل. باب امامت، شامل ۲۳ فصل. باب مفردات، شامل ۲۱ فصل. باب اصول فقه، شامل ۸ فصل. باب فقه، شامل ۲۳ فصل. باب ناسخ و منسوخ، شامل ۱ فصل. باب اصول نحو و ادبیات، شامل ۱۴ فصل. باب نوادر، شامل ۸ فصل.

بررسی انتساب سند یک گروه از نسخه خطی کتاب سلیم به ابن شهر آشوب

با اینکه کتاب مُتَشَابِهُ الْقُرْآن، مشابهت‌هایی در برخی موضوعات با احادیث کتاب‌های کنونی منسوب به سلیم دارد؛ اما در این کتاب جدای از این که از کتاب سلیم استفاده ننموده است؛ هیچ اشاره، نقل و مطلبی از شخص سلیم و کتاب وی در مُتَشَابِهُ الْقُرْآن وجود ندارد.

فقط یک مطلب مرتبط با شخص سلیمان بن قیس الهلالی دارد؛ که عبارتند از:

فصل قوله تعالى إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَىٰ آدَمَ وَ نُوحًا ... و من رواه النص

عليهم ما حدثني جماعةٌ بأسانيدهم عن سليمان بن قيس الهلالی و ... (ابن

شهر آشوب، متشابه القرآن و مختلفه، ۱۳۶۹ ق، ج ۲، ص ۵۶)

در صورتی که در موضوع همین روایت ۱۲ خلیفه، روایات متعددی در کتاب کنونی

منسوب به سلیم وجود دارد.

۲- مناقب آل ابی طالب (المناقب)

ابن شهر آشوب درباره انگیزه خود از نوشتن این کتاب می‌نویسد:

چون کفر دشمنان امیرالمؤمنین (ع) را دیدم و شیعه و سنی را در مسئله ولایت آن حضرت پر اختلاف یافتم و این درحالی بود که بسیاری از مردم یا از حب خاندان پاک پیامبر(ع) سرباز زده و یا اگر محب آن‌ها هستند از اظهار آن محبت بیم دارند، پس از خواب غفلت بیدار شدم و این امر لطفی بود تا حقیقت را از لابیای اختلافات موجود و روایات مختلف نمایان سازم؛ آنگاه روایانی را یافتم که احادیث نبوی را تغییر داده و تحریف کرده و به ساختن فضیلت‌های جعلی برای دیگران رو آورده بودند. آنان احادیث را تکه‌تکه کرده و قسمت‌هایی از آن را نقل کرده‌اند که حقایق را گم و اهل اسلام را از حقیقت الهی ولایت گمراه سازند؛ از طرفی این افراد راویان و ناقلان مناقب اهل بیت(ع) را به اتهام غلو یا انحراف مورد طعن قرار داده‌اند. بنابر این و بنابر عوامل و اسباب فراوان دیگر، بر آن شدم که مناقب اهل بیت پیغمبر اسلام را به طور دقیق و مستند در یک مجموعه گردآوری کنم(ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب، المكتبة الحیدریة، ۱۳۷۶ق، مقدمه).

این کتاب در چهار جلد تنظیم شده است.^۱ اما با اینکه کتاب مناقب، مشابهت‌هایی در برخی موضوعات با احادیث کتاب‌های کنونی منسوب به سلیم دارد (ابن شهر آشوب، مناقب، المكتبة الحیدریه، ۱۳۷۶ق، فهرست)؛ اما فقط چند مطلب مرتبط با شخص سلیم بن قیس الهلالی دارد؛ که عبارتند از:

۱- در فصل «فیما روته الخاصه»، ابن شهر آشوب فقط نام سلیم بن قیس هلالی را ذکر نموده:

و ذلك نوعان منها ما روى عن النبي ع و منها ما نص الأباء على الأبناء ... و مثل سلمان الفارسی روى عنه سلیم بن قیس الهلالی و أبو حازم و السائب بن أوفی ... (ابن شهر آشوب، مناقب، علامه، ۱۳۷۹ق، ج ۱، ص ۲۹۳).

۲- همچنین، بدون ذکر عنوان کتاب سلیم، یک حدیث به نقل از سلیم بن قیس هلالی آمده است. (ابن شهر آشوب، مناقب، علامه، ۱۳۷۹ق، ج ۱، ص ۲۹۶). این چند خط حدیث مناقب، در چندین کتاب حدیثی قدیمی‌تر، همانند: عیون اخبار الرضا، کمال الدین، خصال صدوق، کتاب کافی، وجود دارد.^۲

این حدیث با تفاوت‌هایی شبیه چند خط از حدیث ۴۲ (چاپی) کتاب کنونی سلیم است؛ البته حجم حدیث چهل و دوم در کتاب کنونی سلیم، حدود ۱۲،۵ صفحه می‌باشد. همچنین، برخی از اسامی افراد حاضر در جلسه محاجه، متفاوت هستند؛ که مشخص است، ابن شهر آشوب این حدیث را از متن کتاب کنونی منسوب به سلیم استفاده نکرده و از منابع حدیثی دیگر متقدم که ذکر شده استفاده نموده است.

۳- سومین مطلب از سلیم بن قیس در المناقب ابن شهر آشوب (م ۵۸۸)، حدیثی است کوتاه، بدون ذکر سند. (ابن شهر آشوب، مناقب، علامه، ۱۳۷۹ق، ج ۳، ص ۸۷) این حدیث، تقریباً با همین

۱. شواهد نشان می‌دهد که کتاب مناقب بیش از آن چیزی بوده است که اکنون چاپ شده است چرا که خود ابن شهر آشوب در مقدمه می‌گوید که بابتی را در مورد اصحاب پیامبر و تابعین نوشته است، ولی در کتاب حاضر موجود نیست. (نک: ابن شهر آشوب مازندرانی، محمد بن علی، مناقب آل ابی طالب، قم، علامه، ۱۳۷۹ق، ج ۱، ص ۱۳. نیز: تهرانی، آقا بزرگ، الدرر المعالی تصانیف الشیعه، بیروت، دارالاضواء، ج ۲۲، ص ۳۱۸)

۲. در عیون اخبار الرضا، ص ۵۲، ح ۸؛ نیز در کمال الدین، ج ۱، ص ۲۷۰، ح ۱۵؛ نیز در خصال صدوق، ص ۴۷۷، باب ۱۲، ح ۴۱ وجود دارد؛ و نیز در کتاب کافی، ج ۱، ص ۵۲۹، ح ۴؛ و کتاب الغیبه نعمانی، ص ۹۵ (چاپ مکتبه الصدوق) نیز، با تفاوت جزئی، وجود دارد.

بررسی انتساب سند یک گروه از نسخه خطی کتاب سلیم به ابن شهر آشوب

متن، در شواهد التنزیل حسکانی (م ۴۹۰ق) با سند متفاوت آمده است (حسکانی، شواهد التنزیل لقواعد التفضیل، ج ۱، ص ۱۱۹).

۴- در فصل فی معجزاتها (ع) نیز حدیثی به نقل از «سلیم» تنها آمده است:

فی الأحياء أنه قرأ ابن عباس و ما أرسلنا من قبلك من رسول ولا نبی ولا محدث ۲۲: ۵۲. سلیم قال... و قد ذكر سعد التميمي في بصائر الدرجات و محمد بن يعقوب الكليني في الكافي بابا في ذلك منها (ابن شهر آشوب، مناقب، علامه، ۱۳۷۹ق، ج ۳، ص ۳۳۶).

این حدیث، تقریباً با همین متن، در علل الشرایع صدوق (م ۳۸۱ق) با سند متفاوت آمده است. (صدوق، علل الشرایع، ج ۱، ص ۱۸۲)

۵- حدیث آخر در کتاب مناقب به نقل از سلیم بن قیس، عبارت است از:

سَلِيمُ بْنُ قَيْسٍ عَنْ سَلْمَانَ الْفَارِسِيِّ قَالَ كَانَ الْحُسَيْنُ عَلَيَّ فَخَلَدَ رَسُولَ اللَّهِ وَ هُوَ يُعْتَلِّهُ وَ يَقُولُ أَنْتَ السَّيِّدُ ابْنُ السَّيِّدِ أَبُو السَّادَةِ أَنْتَ الْإِمَامُ ابْنُ الْإِمَامِ أَبُو الْأَيْمَةِ أَنْتَ الْحُجَّةُ ابْنُ الْحُجَّةِ أَبُو الْحُجَجِ تَسَعَهُ مِنْ صُلْبِكَ وَ تَأْسَعُهُمْ قَائِمُهُمْ (ابن شهر آشوب، مناقب، علامه، ۱۳۷۹ق، ج ۴، ص ۷۱)

این حدیث در منابع متعددی (همانند خصال، عیون الاخبار، کمال الدین، کفایة الاثر، مائة متقبه و ...) از کتب نخستین پیش از مناقب ابن شهر آشوب آمده است. (صدوق، الإمامة و التبصرة من الحيرة، ج ۱، ص ۱۱۰)

اما این حدیث سلیم بن قیس، در نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم وجود ندارد؛ و محقق کتاب سلیم، در مستدرک کتاب سلیم به نقل از ابن شاذان از المائة متقبه، به عنوان حدیث هفتاد و هفتم ذکر نموده است (سلیم بن قیس الهلالی، کتاب سلیم بن قیس الهلالی، الهادی، ص ۴۶۱).

۳- مثالب النواصب

ابن شهر آشوب پس از تدوین کتاب مناقب آل ابی طالب، به تدوین کتاب «مثالب النواصب» (ابن شهر آشوب، مثالب النواصب، المخطوطات العربیه، ۳ جلد، ۱۴۳۶ق) همت گماشت که به گونه‌ای تکمیل کننده کتاب مناقب او است. وی در مقدمه این کتاب، به اوضاع نامطلوب به وجود آمده پس از سقیفه، که موجب گمراهی بیشتر مسلمانان شد، اشاره می‌کند. این کتاب، مانند مناقب، بسیار پر ارجاع و پرمنیع است؛ و از لحاظ بهره‌گیری از منابع تاریخی، حدیثی، تفسیری، کلامی و ادبی، دارای امتیازهای برجسته‌ای است.

با اینکه کتاب مثالب النواصب، مشابهت‌های زیادی در برخی موضوعات با احادیث کتاب‌های کنونی منسوب به سلیم دارد! اما در این کتاب جدای از این که از کتاب سلیم استفاده ننموده است؛ هیچ اشاره، نقل و مطلبی از شخص سلیم و کتاب وی در مثالب وجود ندارد.

نتیجه اینکه

احادیث سلیم در آثار ابن شهر آشوب، بسیار نادر و اندک بودند؛ با اینکه به مناسبت جایگاه ابن شهر آشوب و نیز آثار متعدد او، همچنین کتابخانه و منابع وی تا قرن ششم، و از همه مهم‌تر، آثار خاص ابن شهر آشوب، که از لحاظ محتوا می‌توانستند با احادیث کتاب سلیم هماهنگ باشند، لازم و بدیهی می‌نمود که اگر احادیث نسخه‌های کتاب‌های کنونی سلیم در دوران ابن شهر آشوب وجود داشت و در دسترس بود، وی بیش از این تعداد اندک، از سلیم بن قیس استفاده کرده باشد؛ و از آن مهم‌تر به کتاب وی نیز ارجاع می‌داد. (البته منظور ما احادیث کوتاه و اندک سلیم به نقل از عمر بن اذینه و موجود در منابع نخستین نیست؛ بلکه تأکید ما در احادیث بلند و مفصل نسخه‌های کنونی سلیم است؛ که در اکثر نسخه‌های خطی به نقل از معمر بن راشد می‌باشند)

در این میان، شاید گفته شود یا استدلال شود که احادیث سلیم بن قیس، در آثار ابن شهر آشوب بیش‌تر از مقدار اندکی که بیان شد، بکار رفته است؛ اما این احادیث با افتادگی نام «سلیم بن قیس» همراه بوده‌اند، به همین دلیل شناسائی نشدند؛ و ممکن است با نام راویان ثانوی سلیم (یعنی: ابان بن ابی عیاش؛ معمر بن راشد؛ عمر بن اذینه) در آثار ابن شهر آشوب وجود داشته باشند. بنابراین، در آثار در دسترس ابن شهر آشوب به صورت جداگانه جستجو نمودیم؛ و تنها یک مورد ذکر نام معمر بن راشد و نام عمر بن اذینه وجود داشت (ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ص ۳۸ و ص ۱۲۰).؛ و احادیثی از ایشان یافت نشد.

۱. کتاب مثالب النواصب، پنج فصل است: ۱. فصل فی المتقدمین و المتأخرین. وی در فصل اول، به موضوع «تقیه» پرداخته و شرایط سیاسی - اجتماعی دوران بنی‌امیه و بنی‌عباس تا عصر خود را تشریح کرده است. ۲. فصل فی مثالب الجاهلین و الجاحدین الغاصبین. اختصاص به بررسی اقدامات ناصواب خلفای نخست اختصاص دارد. ۳. فصل فی معایب الناکثین و القاسطین و المارقین. در این فصل، کسانی که در دوره خلافت امیرالمؤمنین (ع) به مخالفت با ایشان برخاستند، و نیز کسانی که ستمی در حق اهل‌بیت (ع) روا داشته‌اند، معرفی، و بدی‌ها و زیونی‌هایشان یاد شده است. ۴. فصل فی مساوی فقهاء الضالین. فصل چهارم به عملکرد فقهای اختصاص دارد که به زعم ابن شهر آشوب، راه اصلی دین را از مردم پوشانده و ایشان را به کج راه سوق داده‌اند. ۵. فصل فی مخازی اصحاب المقالات و الآراء المبتدعه (داداش نژاد، بازخوانی روشی دو کتاب «بعض مثالب النواصب» عبدالجلیل رازی و «مثالب النواصب» ابن شهر آشوب، زمستان ۱۳۹۴ ش ۲).

بررسی انتساب سند یک گروه از نسخه خطی کتاب سلیم به ابن شهرآشوب

خلاصه، اینکه، احادیث کتاب‌های کنونی سلیم، در آثار ابن شهرآشوب وجود ندارند؛ و نسبت این کتاب با ابن شهرآشوب، مثبت نیست.

ج. بررسی نسبت کتاب کنونی سلیم به منابع ابن شهرآشوب

چون قصد بررسی نسبت احادیث کتاب‌های کنونی منسوب به سلیم با منابع ابن شهرآشوب را داریم؛ در این نوشتار، به بررسی تمامی کتب تاریخی و کلامی قرن اول تا پنجم شیعه که قبل از ابن شهرآشوب و در دوران شیخ تألیف شده‌اند، به عنوان کتب نخستین و عنوان کلی «منابع ابن شهرآشوب»، می‌پردازیم؛ یعنی حتی کتاب‌هایی که ممکن است اساساً جزء منابع آثار ابن شهرآشوب واقع نشده باشند. به این معنی که دایره منابع ابن شهرآشوب را گسترده نمودیم و هر آنچه تا دوران ابن شهرآشوب، وجود دارد، به عنوان مخاطب بررسی آماری خود قرار دادیم.

از دو قرن اول، کتابی باقی نمانده است (البته با فرض استثناء کتاب‌های منسوب به سلیم) بنابراین بررسی حاضر، شامل کتاب‌های سه قرن ۳، ۴ و ۵ هجری قمری می‌باشند. در این سه قرن، حدود ۶۰ عنوان کتاب تاریخی و کلامی از مؤلفین شیعه (یا حداقل منسوب به شیعه) بر جای مانده است.

با بررسی متن این آثار، در می‌یابیم، با اینکه کتاب‌های تاریخی و کلامی قرن اول تا پنجم، مشابهت‌های زیادی در برخی موضوعات با احادیث کتاب‌های کنونی سلیم دارند؛ اما:

۱- هیچ نقلی از کتاب سلیم در قرن اول تا پنجم دیده نمی‌شود.

۲- در آثار قرن سوم، دو اشاره به کتاب سلیم (نک: مسعودی، التنبیه و الاشراف، بی تا، صص ۱۹۸ و ۱۹۹. نیز نعمانی، الغیبه، ص ۱۰۱) و دو اشاره به شخص سلیم (مفید، الاختصاص، ۱۴۱۴ق، صص ۳ و ۷ و ۸) وجود دارد. طبق شواهدی، این اشارات، همگی یا جعلی هستند؛ یا با حسن ظن، جزء حواشی کتب بوده‌اند؛ که در نسخه‌برداری به متن کتاب‌ها افزوده شده‌اند (استادی، روایات سلیم در الغیبه نعمانی و بررسی وضعیت استثنای آن، دانشنامه سلیم، ۱۳۹۹ش، ج ۳، ص ۴۰۰).

۳- در این کتاب‌ها جز چند مورد بسیار اندک، نقل و مطلب قابل توجهی از شخص سلیم، و احادیث سلیم (که بخشی کم از آن، در کتاب‌های کنونی سلیم ثبت است)، وجود ندارد؛ حتی برخی از احادیث این کتاب‌ها، مشابهت متنی نیز با احادیث کتاب‌های کنونی سلیم دارند، اما از اشخاص دیگری نقل شده‌اند؛ ولی از احادیث کتاب سلیم نقل نشده‌اند؛ حتی به نظر می‌رسد که شاید «برداشت معکوس» از این کتاب‌ها در کتاب‌های سلیم رخ داده باشد.

از جهات و جنبه‌های مختلفی می‌توان نتایج بررسی‌های کتاب‌هایی که گذشت را مورد نظر قرار داد؛ که در اینجا برخی از آنها را عنوان می‌کنیم:

۱- از ۵۷ عنوان کتاب‌های مربوط به قرن سوم و چهارم و پنجم شیعه که (با موضوع کلامی و تاریخی از مؤلفان شیعه) بررسی شد؛ تنها در ۱۴ عنوان (کتاب اصلی یا بازسازی شده)، نقلی از سلیم بن قیس وجود داشت؛ یعنی: الغارات؛ بصائر الدرجات؛ مسترشد فی الامامة؛ مناقب الامام امیرالمؤمنین؛ الإمامة و التبصرة من الحيرة؛ فضائل امیرالمؤمنین(ع)؛ کتاب الغيبة؛ شرح الأخبار؛ الاعتقادات؛ کمال الدین؛ کفایة الاثر؛ مائتة منقبة؛ الشافی فی الامامة؛ تقریب المعارف؛ عیون المعجزات^۱ که جز احادیث الغيبة نعمانی، همگی به نقل از عمر بن اذینه هستند.

بنابراین، حدود ۳۶ حدیث تکراری (با احتساب حدیث سلیم شامی و سلیم تنها) و غیرتکراری از ۱۴ عنوان کتاب قرن سوم و چهارم و پنجم، نقلی از سلیم بن قیس دارند؛ و ۴۳ عنوان کتاب، هیچ حدیث یا اشاره‌ای به سلیم و کتاب او نداشته‌اند.

۲- همچنین، بسیار مهم است که بدانیم، از مجموع ۳۹ احادیث منقول از سلیم، در این ۱۵ عنوان کتاب کلامی و تاریخی شیعه قرن سوم تا پنجم و مرتبط با موضوع کتاب سلیم، مجموعاً فقط حدود ۲۱ حدیث غیرتکراری از قرن سوم تا پنجم وجود دارد؛ که اکثر آنها ارتباطی با کتاب سلیم ندارند؛ و ۵ حدیث آنها در الغيبة نیز ننویس هستند (نک: استادی، روایات سلیم در الغيبة نعمانی و بررسی وضعیت استثنای آن، دانشنامه سلیم، ج ۳، ص ۴۰۰).

با ذکر چند مقدمه، به نتیجه‌گیری پیرامون نسبت کتاب منسوب به سلیم و کتاب‌های تاریخی، کلامی و مناقبی قدما می‌پردازیم.

از دو حال خارج نیست: یا کتاب منسوب به سلیم (که اکنون موجود است)؛ در دسترس علماء پیشین بوده است یا در دسترس نبوده است.

اگر در دسترس علماء نبوده است؛ حداقل دو حالت متصور است: یا این کتاب در گوشه‌ای افتاده بوده و بعدها (مثلاً قرن هفتم به بعد) هویدا و پیدا شده است؛ یا این کتاب موجود منسوب به سلیم، اساساً جعلی است و از سلیم نیست و در قرون بعد (مثلاً قرن هفتم به بعد) تدوین و نگارش شده است.

اگر کتاب منسوب به سلیم، در دسترس علماء بوده است، با توجه به عدم استفاده از مطالب آن در تألیف کتب مرتبط با موضوعات آن، حداقل دو حالت متصور است:

۱- یا کتاب و مطالب آن را جعلی و نیز غیر معتبر می‌دانستند.

۱. یک حدیث نیز از سلیم شامی در کتاب بصائر و اختصاص (احتمالاً به نقل از بصائر) وجود دارد؛ که متن حدیث، شباهت به برخی احادیث سلیم بن قیس دارد؛ اما اسناد حدیث متفاوت از اسناد دیگر سلیم بن قیس می‌باشد.

بررسی انتساب سند یک گروه از نسخه خطی کتاب سلیم به ابن شهر آشوب

۲- یا مطالب را معتبر دانسته، ولی به لحاظ جو حاکم و اختناق جامعه، تقیه کرده و از مطالب آن استفاده نکرده‌اند. این فرض باطل است؛ چون بسیاری از مطالبی که مؤلفین کتب تاریخی و کلامی و مناقبی مورد بررسی واقع شده، مطالبی مشابه کتاب سلیم اما متفاوت از آن داشته‌اند؛ به این معنی که روشن است نگارش این کتاب‌ها در حالت تقیه نبوده است.

همچنین آثار مورد بررسی قرار گرفته قدما، دو دسته هستند:

۱- آثاری که منطقی می‌نماید که حدیث یا نقل و اشاره‌ای به سلیم نداشته باشند؛ مثلاً به علت اختصار و یا سبک اختصاصی مؤلف.

۲- آثاری که طبق قاعده و معمول، باید یا حداقل می‌توانسته‌اند از سلیم و کتاب موجود منسوب به وی، نقل و استفاده نمایند.

با توجه به مورد دوم، به نظر می‌رسد که کتاب‌های کنونی منسوب به سلیم (چند مدل نسخه خطی) و احادیث موجود در این کتاب‌ها، که در مورد تاریخ، کلام و امامت و مناقب مطاعن هستند، مورد توجه مؤلفین قرن سوم تا پنجم نبوده‌اند؛ به این معنی که با وجود مطالب مشابه و مرتبط، از کتاب سلیم استفاده نکرده‌اند. این بدان معنی است که یا کتاب سلیم در آن دوران وجود خارجی نداشته است؛ یا در دسترس این مؤلفین نبوده است و یا حداقل، احادیث کتاب سلیم برای این مؤلفین، معتبر نبوده‌اند.

سلیم در آثار اساتید ابن شهر آشوب

در آثار ابن شهر آشوب به عده‌ای از اساتید وی تصریح شده است؛ و در کتب تراجم و رجالی مختلف، اساتید ایشان را برشمرده‌اند (نک: مرعشی، بر ساحل ابن شهر آشوب، ج ۲، ص ۳۷۵) که حدود ۳۲ نفر می‌باشند (نک: قمی، فوائد الرضویه، ۱۳۸۷ ش، ج ۲، ص ۷۱۲).

بیش از نیمی از آنها، یا اثری تألیف نکرده‌اند، و یا آثار ایشان مفقود است و اکنون در دسترس ما نیست. با جستجوی در آثار ایشان مشخص شد که در آثار: قتال نیشابوری (م ۵۰۸ق)؛ محمود بن عمر زمخشری (م ۵۳۸ق)؛ ابوالفتح آمدی (متوفی حدود ۵۵۰ق)؛ ابوالفتح رازی (م ۵۵۲ یا ۵۵۶ق)؛ عبدالجلیل قزوینی رازی (زنده ۵۶۰ق)؛ علی بن ابی‌القاسم بیهقی (م ۵۶۵ق)؛ موفق بن احمد اخطاب خوارزم (م ۵۶۷ق)؛ قطب راوندی (متوفای ۵۷۳ق)؛ نام سلیم بن قیس و احادیثی از وی موجود نیست؛ این در حالی است که طبق قاعده و هماهنگی موضوع، اگر کتاب‌های کنونی سلیم در آن دوران موجود یا در دسترس بود، باید در بیشتر این آثار، احادیث سلیم بن قیس ذکر می‌شود؛ مثلاً در آثاری همانند:

«روضه الواعظین»، «المؤتلف من المختلف بین أئمة السلف»، «تاج الموالید»، «غررالحکم و دررالکلم»، «مثالب النواصب فی نقض بعض فضائح الروافض»، «المناقب خوارزمی»، «مقتل الحسین (ع) خوارزمی»، «الخراج و الجرائح»، «القاب الرسول و عترته» و ... نام و احادیث سلیم بن قیس به طور کلی، در آثار دو تن از اساتید ابن شهر آشوب آمده است؛ یعنی در آثار طبرسی‌ها: فضل بن حسن طبرسی و احمد بن علی طبرسی. در سه اثر فضل بن حسن طبرسی، سه عدد حدیث به نقل از سلیم قیس وجود دارد؛ که البته این نقل‌ها از کتاب سلیم نیستند؛ بلکه از شواهد التنزیل، کافی (و یکی شاید از خصال) هستند (استادی، درباره اسناد سلیم، ارزشمند، ۱۳۹۹ش، ص ۴۸۰). نه حدیث نیز از سلیم بن قیس در کتاب الاحتجاج وجود دارد؛ که البته حدیث هشتم، اساساً در نسخه‌های خطی کتاب‌های سلیم وجود ندارد؛ و حدیث شماره چهارم کتاب الاحتجاج، شامل یک بخش از حدیث شماره ۶ چاپی بعلاوه تمام حدیث شماره ۵۲ چاپی است؛ که حدیث ۵۲ در نسخه خطی منسوب به سند ابن شهر آشوب وجود ندارد!

جدای از این نکات، احادیث سلیم در الاحتجاج از نظر متن نیز با متن کتاب کنونی سلیم منسوب به سند ابن شهر آشوب، تفاوت دارند؛ به گونه‌ای که نشان می‌دهد منشأ یکسان در نگارش و نسخه‌نویسی ندارند.

نتیجه نهایی اینکه

در آثار اساتید ابن شهر آشوب که می‌توانند منبعی برای وی و پشتیبانی سند منسوب به وی بر یک مدل نسخه خطی کتاب‌های منسوب به سلیم، محسوب شوند، نشانی از احادیث کتاب‌های کنونی سلیم نیست.

د- دلایلی که نشان می‌دهد ابن شهر آشوب کتاب سلیم را نداشته

با روش‌های گوناگون و جهات مختلفی می‌توان بررسی نمود که آیا ابن شهر آشوب کتاب‌های کنونی منسوب به سلیم را در اختیار داشته یا نداشته است.

اکنون در صدد طرح راه‌های بررسی این مسأله نیستیم؛ در این جا فقط با اتکا به برخی از موضوعاتی که کلیات آنها در مطالب قبل گذشت، و به صورت خلاصه‌وار می‌خواهیم دلایل و

۱. نکته قابل توجه درباره این حدیث اینکه، سند منسوب به شهر آشوب و طوسی، مربوط به نسخه خطی الف از نسخه‌های خطی کتاب‌های سلیم است. اما حدیث ۵۲ در واقع حدیثی از نسخه خطی محمد الرمانی است که این نسخه هم بی سند است و هم تفاوت زیادی در تعداد احادیث، و حجم و متن احادیث با نسخه الف (منسوب به طوسی و شهر آشوب) دارد. مثلاً ۲۲ حدیث متفاوت از این نسخه دارد.

بررسی انتساب سند یک گروه از نسخه خطی کتاب سلیم به ابن شهر آشوب

شواهدی را ذکر کنیم که این شواهد نشان می‌دهد، ابن شهر آشوب کتاب‌های کنونی سلیم را ندیده و در اختیار نداشته است تا به واسطه آن سند منسوب به وی بر نسخ خطی سلیم معتبر و صحیح باشد. هر چند که این دلایل، حداقل شواهد بر این مدعا خواهد بود و می‌توان دلایل بیشتری را در ابعاد مختلف، کشف و مطرح نمود.

برای این منظور، با ذکر چندین دلیل موجه، به این مقصود نائل می‌شویم؛ برای توجه بهتر و دقیق‌تر، این دلایل را در دو عنوان دلایل شکل و دلایل غیر شکلی دسته‌بندی نمودیم؛ که عبارتند از:

بخش اول: دلایل شکلی

برخی از دلایل شکلی که نشان می‌دهد ابن شهر آشوب کتاب کنونی منسوب به سلیم را نداشته، عبارتند از:

۱- خبر واحد بودن اسناد منسوب به ابن شهر آشوب

مهم‌ترین مشکل اسناد منسوب به ابن شهر آشوب، نسخه واحد یا خبر واحد بودن آن می‌باشد. اکنون جز یک نسخه خطی کتابخانه آیت الله حکیم (یعنی نسخه شیخ حر عاملی)، هیچ دلیلی بر وجود این اسناد منسوب به ابن شهر آشوب در دست نداریم؛ به این معنی که یک خبر واحد، با فاصله ۷۰۰ سال از زمان حیات مؤلف، ادعا دارد که نسخه‌ای از یکی از مدلهای کتاب سلیم، منسوب به ابن شهر آشوب است.

۲- عدم نسخه‌برداری از نسخه منسوب به ابن شهر آشوب

با اینکه شیخ طوسی و نیز ابن شهر آشوب، شخصیت‌های علمی و اسنادی قابل توجه و مهم داشته‌اند؛ اما از نسخه منسوب به ایشان، در چندین قرن پس از او، یعنی تا قرن ۱۱، نسخه‌برداری نشده است. در صورتی که اکنون، از نسخه مدل «ب» که تا حدود سال ۳۳۴ق، راوی و اسناد ندارد؛ بیشترین نسخه خطی (حدود ۱۶ عدد) باقی مانده است.

۳- اسناد منسوب به ابن شهر آشوب، نسخه خطی قدیمی ندارند

نسخه‌های خطی قدیمی کتاب‌های منسوب به سلیم، با سند معمر بن راشد هستند و اسناد ابن شهر آشوب و طوسی را ندارند.

قدیمی‌ترین نسخه موجود با سند منسوب به ابن شهر آشوب، در کتابخانه حکیم عراق با شماره ۳۱۶/۶ با تاریخ ۱۰۸۷ قمری است. که به نسخه حر معروف است.

۴- ابهام در نسخه قدیمی با سند منسوب به ابن شهر آشوب

اگر گفته مامقانی (نک: مامقانی، تنقیح المقال فی علم الرجال، ج ۳۲، ص ۴۲۶)، در اینکه نسخه مجلسی از روی نسخه به خط رمانی بوده است، صحیح باشد؛ و از طرف دیگر، مجلسی فقط یک نسخه از کتاب سلیم را در دست داشته است؛ به این معنی است که نسخه کتابت شده توسط مجلسی، نسخه مدل الرمانی است؛ و چون نسخه برداری مجلسی از روی نسخه رمانی بوده است، به این معنی است که اسناد ندارد؛ بنابراین، اسناد نسخه خطی منسوب به شیخ طوسی بر کتاب سلیم، جعلی هستند.

و اگر نسخه مجلسی (و به تبع آن نسخه حر عاملی) از نسخه کاتب الرمانی نگارش نیافته باشد، که چنین است؛ توجه به دو نکته حائز اهمیت است:

یکی همان که ابتدای نوشتار بیان شد؛ یعنی مخدوش بودن فیزیکی نسخه‌های خطی در مدل‌هایی از نسخه‌های قدیمی، که اسناد شیخ طوسی در آنها نوشته شده‌اند: (استادی، نسخه‌های خطی سلیم، ۱۳۹۹ش، نسخه مجلسی و نسخه حر).

دوم، نسخه‌های دارای سند شیخ طوسی، در دوره علامه مجلسی، تکامل یافته‌اند؛ یعنی نسخه اصیل نیستند. به این معنی که نسخه‌های با اسناد معمر و دارای ۲۲ یا ۴۰ و ۴۳ حدیث، به ضمیمه ۵ حدیث جدید، مجموعه‌ای ۴۸ حدیثی شده‌اند؛ و این مجموعه ننویس، با اسناد شیخ طوسی مزین شده‌اند.

۵- اسناد منسوب به ابن شهر آشوب در نسخه‌های خطی، همسان نیستند

کم‌ترین تعداد نسخه‌های خطی موجود سلیم، یعنی حدود ۸ نسخه، از ۴۹ نسخه، دارای اسناد منسوب به شیخ طوسی هستند؛ که بیشترشان به همراه اسناد ابن شهر آشوب هستند. البته دو نسخه نیز سند منسوب به طوسی و ابن شهر آشوب، را به شکلی خاص دارند. یعنی، آن ۸ نسخه، اسناد منسوب به طوسی را به صورت تک و در اصل متن کتاب دارند؛ اما نسخه ارموی (۴ آستان قدس) سند منسوب به طوسی را با اسناد دیگر (یعنی حسن دینوری و محمد صبیح) در خود به صورت مجموعه دارد؛ و نسخه ۲ حقوق دانشگاه تهران نیز، سند طوسی را در حاشیه متن خود

۱. هذا اخر كتاب سلیم كما فی نسخه قدیمه و فی نسخه اخرى و هی التي نسخت نسخه الكتاب منها بعد ذالك ما هذه الفاظه هذه صورة نسخه كالت بایدینا من كتاب سلیم انتهى. و وجد بعض الاخلاء نسخه فی محروسه اصفهان ذكر انها نسخه المرحوم المجلسی المتقدم و فی آخرها زیاده (علی ما فی نسختنا هذه حدیث همام المعروف و اربعة احادیث اخرى) هذه صورتها ... (نک: استادی، درباره نسخه‌های خطی سلیم، ۱۳۹۹ش، مدل ب).

بررسی انتساب سند یک گروه از نسخه خطی کتاب سلیم به ابن شهرآشوب

اضافه شده دارد؛ یعنی سند اصلی محمد بن صبیح است، و در حاشیه متن سند منسوب به طوسی درج شده؛ که نو نویس می باشد.

بنابراین؛ اسناد منسوب به شیخ طوسی و شهرآشوب، در نسخه‌ها خطی به چهار صورت درج شده است:

۱- دو سند منسوب به شیخ طوسی، بدون اسناد راویان تا شیخ طوسی (نک: نسخه ۲ مرعشی به تاریخ ۱۰۸۱ قمری)

۲- دو سند منسوب به شیخ طوسی، با اسناد راویان تا شیخ طوسی (نک: نسخه ۱ حکیم به تاریخ ۱۰۸۷ قمری)

۳- اسناد منسوب به شیخ طوسی، به همراه اسناد محمد بن صبیح و حسن دینوری (نک: نسخه ارموی در ۴ آستان قدس به تاریخ ۱۳۴۶ قمری)

۴- اسناد منسوب به شیخ طوسی در حاشیه متن اصلی (نک: نسخه ۲ حقوق تهران، به تاریخ ۱۳۲۰ قمری)

۶- دستکاری و مشوش بودن اسناد نسخه‌های خطی کتاب سلیم

یکی از نشان‌های مهم دستکاری و یا سهل‌انگاری در کتابت نسخه‌های کتاب سلیم، درهمی اسناد ابتدایی برخی از نسخه‌های مدل‌های چندگانه کتاب سلیم هستند. به عنوان نمونه، بعضی از نسخه‌های مدل «ب» (صبیح) با اسناد نسخه‌های مدل «د» (دینوری) (نک: انصاری، اسرار آل محمد، دلیل ما، ۱۳۹۷ش، صص ۱۵۱ و ۱۵۲) و یا مدل «الف» (منسوب به طوسی) جابجا و اشتباه درج شده‌اند.

۷- نسخه مادر، سند منسوب به ابن شهرآشوب را ندارد.

از همه دلایل قبلی مهم‌تر این مسأله است که نسخه حر عاملی با اسناد ابن شهرآشوب، از روی نسخه مجلسی (نک: نسخه ۲ مرعشی به تاریخ ۱۰۸۱ قمری) نسخه‌برداری شده است؛ و این نسخه مادر، اسناد منسوب به ابن شهرآشوب را ندارد.

بخش دوم: دلایلی محتوایی و غیرشکلی

برخی از دلایل محتوایی و غیرشکلی که نشان می‌دهد ابن شهرآشوب کتاب کنونی منسوب به سلیم را نداشته، عبارتند از:

۱- عدم نقل احادیث کتاب سلیم

ما می‌دانیم که ابن شهرآشوب، فقط ۴ یا ۵ حدیث (۴ سلیم + ۱ سلیمان بن قیس) از شخص سلیم بن قیس (آن هم بدون استناد به کتاب سلیم) نقل نموده؛ در صورتی که نسخه خطی منسوب

به شیخ طوسی و ابن شهرآشوب، حدود ۴۸ حدیث خاص و ویژه دارد؛ که تقریباً بیشتر این احادیث و مطالب، قابلیت استفاده در دو کتاب «مناقب» و «مثالب» ابن شهرآشوب را داشته‌اند. اگر ابن شهرآشوب به کتاب سلیم دسترسی داشته است، چرا در ابواب متعدد و مرتبط کتاب‌های خود با کتاب کنونی سلیم، از احادیث دیگر کتاب سلیم، استفاده نکرده و حدیثی نقل ننموده است؟ و این خود نشان از این دارد که وی کتاب کنونی منسوب به سلیم را در اختیار نداشته است.

۲- عدم تطابق احادیث نسخه خطی با احادیث ابن شهرآشوب

اشاره شد که، در کل آثار ابن شهرآشوب؛ تنها ۴ یا ۵ حدیث (۴ سلیم + ۱ سلیمان بن قیس) به نقل از سلیم وجود دارد؛ و بیان شد که از این پنج حدیث، یک حدیث ابن شهرآشوب، اساساً در کتاب کنونی سلیم نیست؛ و در آن وجود ندارند.

چهار حدیث کوتاه، باقی می‌ماند؛ که متن آن‌ها متفاوت از عبارات کتاب کنونی سلیم هستند؛ و آنها، قابلیت اثبات در اختیار داشتن کتاب سلیم در نزد ابن شهرآشوب وجود ندارند.

۳- عدم نقل اساتید و پیشینیان از کتاب سلیم

یکی از شواهدی که می‌توان به وسیله آن، برای دیدن یا ندیدن ابن شهرآشوب، و داشتن و نداشتن کتاب کنونی سلیم برای او، استناد کرد؛ وجود یا عدم وجود احادیث کتاب‌های کنونی سلیم در منابع پیش از ابن شهرآشوب از قرن اول تا دوره ابن شهرآشوب می‌باشد.

به عبارت ساده، اگر ثابت شود که احادیث کتاب کنونی منسوب به سلیم در اختیار علماء و مؤلفان قرون نخستین نبوده است؛ به سادگی نمی‌توان ادعا نموده که ابن شهرآشوب به این کتاب‌ها دسترسی داشته و سند وی بر روی نسخه‌های خطی معتبر است.

این مسأله را با سؤال زیر مطرح می‌کنیم:

چرا علماء پیش از ابن شهرآشوب و اساتید و هم عصران وی، از کتاب کنونی منسوب به سلیم بن قیس، به صورت مستقیم چیزی نقل نکرده‌اند؟ یا به عبارت دیگر چرا متن احادیث کتاب کنونی سلیم در آثار نخستین یافت نمی‌شود؟

پس از بررسی آثار علماء پیش از ابن شهرآشوب، روشن شد که دانشمندانی همانند: صفار قمی، ابراهیم تفتی، ابن رستم طبری، محمد عیاشی، شیخ کلینی و ابن عقده؛ هیچ حدیثی از کتاب سلیم به صورت مستقیم نقل نکرده‌اند؛ و مدرکی دال بر اینکه ایشان کتاب سلیم را دیده‌اند، وجود

ندارد؛ فقط احادیث اندکی از شخص سلیم، با اسناد و متن متفاوت از کتاب کنونی سلیم، وجود دارد؛ و تا علامه مجلسی (قرن ۱۲ق)، هیچ یک از علماء پیشین، مستقیماً از کتاب سلیم، حدیثی نقل نکرده‌اند(نک: استادی، اسرار ل محمد و سلیم بن قیس، ۱۳۹۹ش، بخش وضعیت منابع طولی و عرض به سلیم و کتاب او). و اولین نفری که احادیث سلیم را از کتاب سلیم در اثر خود نقل نموده، علامه محمد باقر مجلسی در بحار الانوار می‌باشد.^۱

اما از سوی دیگر، در آثار حدیثی علماء، احادیث محدودی به نقل از شخص سلیم بن قیس، با اسناد و روایان متفاوت و مختلف از شخص سلیم، وجود دارد(نک: انصاری، کتاب سلیم بن قیس هلالی، نشر دلیل‌ما، قسمت مقدمه، جدول روایان سلیم). هر چند که این اسناد احادیث، افتادگی‌های متعددی در میان روایان در خود دارند؛ و جز ۵ حدیث الغیبه نعمانی، همه به نقل از «عمر بن اذینه» هستند.

طبق آثار موجود و در دسترس، مثلاً در کل قرن چهارم، تنها ۳۵ حدیث به نقل از سلیم وجود دارد؛ که از این تعداد، ۲۰ حدیث تکراری هستند. بنابراین، در کل آثار حدیثی قرن چهارم هجری، تنها ۱۵ حدیث از شخص سلیم نقل شده است (که ۵ حدیث کتاب الغیبه نعمانی، محرف و نونیس هستند)؛ در صورتی که کتاب سلیم، طبق نسخه‌های پنج‌گانه^۲ موجود، حداقل حدود ۷۰ حدیث و با حساب مستدرکات محقق کتاب سلیم، ۹۹ حدیث می‌باشند. هر چند که همین ۱۰ حدیث (منهای ۵ حدیث الغیبه) نقل شده نیز، از جهت مقدار و عبارات با کتاب سلیم کنونی متفاوت هستند.

تنها یک اثر میان تمامی آثار قرون نخستین استثناء است؛ و آن کتاب الغیبه نعمانی است، از شش حدیث الغیبه نعمانی از سلیم، ۱ حدیث آن هم در آثار مؤلفان قبلی وجود دارد^۳ و هم منقول از عمر بن اذینه است؛ و ۵ حدیث دیگر الغیبه به نقل از معمر بن راشد می‌باشد و در کتاب اولیه الغیبه وجود نداشته و در قرون بعدی از کتاب‌های کنونی سلیم به باب چهارم الغیبه افزوده شده است(استادی، روایات سلیم در الغیبه نعمانی و بررسی وضعیت استثنای آن، دانشنامه سلیم، ج ۳، ص ۴۰۰).

۱. البته احادیث شماره ۹ و ۱۷ از کتاب کنونی سلیم، در بحار الانوار نیست.

۲. منظور، چهار مدل نسخ خطی، که جمعاً شامل ۷۰ حدیث هستند و نسخه چاپی جدید جناب آقای انصاری که ۲۹ حدیث اضافه نموده‌اند.

۳. حدیث ۲۷ باب چهارم الغیبه: محمد بن یعقوب [کلینی]، قال: حدثنا علی بن ابراهیم بن هاشم، عن ابیه، عن ابن ابی عمیر، عن ابن اذینه، عن ابان بن ابی عیاش، عن سلیم بن قیس الهلالی.

بنابراین، به وضوح روشن است که احادیث کتاب‌های کنونی سلیم، در قرون گذشته حداقل تا شش قرن در دسترس و استفاده علما و مؤلفان شیعه و سنی نبوده است.

ه - نتیجه‌گیری نهایی

اکنون ما با نسخه‌ای خطی از کتاب منسوب به سلیم روبرو هستیم، که چهار طریق واسطه تا شیخ طوسی بر اسناد آن بیان شده است، که چهارمی آن اسناد، منسوب به ابن شهر آشوب است. اما پس از بررسی‌های متنوع محتوایی و اسنادی، مشخص شد که جدای از اینکه اسناد منسوب به ابن شهر آشوب در نسخه خطی مادر خود وجود ندارد؛ و جدای از خبر واحد بودن این اسناد، شواهد و دلایلی نشان می‌دهد که ابن شهر آشوب، کتاب‌های کنونی منسوب به سلیم را در اختیار نداشته است؛ دلایلی همانند: عدم نقل احادیث کتاب سلیم؛ و نیز عدم تطابق احادیث نسخه خطی کنونی با احادیث ابن شهر آشوب و همچنین، عدم نقل اساتید و پیشینیان ابن شهر آشوب از کتاب‌های کنونی سلیم.

از طرف دیگر، با توجه به عدم نسخه‌برداری از نسخه منسوب به ابن شهر آشوب؛ و نیز نداشتن نسخه خطی قدیمی، و مشوش و همسان نبودن اسناد منسوب به ابن شهر آشوب در نسخه‌های خطی، به نظر می‌رسد که اسناد نونویس موجود در یک نسخه خطی کتاب سلیم (یعنی مدل الف)، سند و طریق ابن شهر آشوب نیست؛ و برخی افراد، دانسته یا نادانسته آن را به صورت جعلی در نسخه‌برداری‌های خود از کتاب منسوب به سلیم، آن را بر نسخه خطی متأخر کتاب سلیم افزوده‌اند.

همچنین، با بررسی تمامی آثار ابن شهر آشوب و طبق قرائن و شواهد مأخوذ از آنها، به نظر می‌رسد که ابن شهر آشوب، جدای از اینکه احادیث کتاب‌های کنونی منسوب به سلیم بن قیس را در اختیار نداشته است؛ اساساً، وی کتاب منسوب به سلیم با مشخصات کنونی و در اختیار ما را ندیده است.

منابع

۱. ابن شهر آشوب، محمد بن علی (۴۳۶ق)، *مثالب النواصب*، تحقیق دارالوفاق الوطنی بی‌غداد، المخطوطات العربیه، ۱۴۳۶ق.
۲. ابن شهر آشوب، محمد بن علی (۱۳۷۶ق)، *مناقب آل ابی طالب*، قم، علامه، ۱۳۷۹ق. نیز: همان، نجف، المكتبة الحیدریه.
۳. ابن شهر آشوب، محمد بن علی (بی تا)، *متشابه القرآن و مختلفه*، دار البیدار للنشر، قم، ۱۳۶۹ق.
۴. ابن شهر آشوب، محمد بن علی، *معالم العلماء*، قم.

بررسی انتساب سند یک گروه از نسخه خطی کتاب سلیم به ابن شهر آشوب

۵. استادی، کاظم (۱۳۹۹ش)، *اسرار آل محمد و سلیم بن قیس*، بوستان کتاب، قم، ۱۳۹۹ش.
۶. استادی، کاظم، *درباره اسناد سلیم*، ارزشمند، قم.
۷. استادی، کاظم (۱۳۹۹ش)، *درباره روایان سلیم*، ارزشمند، قم.
۸. استادی، کاظم (۱۳۹۹ش)، *درباره نسخه‌های خطی منسوب به سلیم*، ارزشمند، قم.
۹. استادی، کاظم، (۱۳۹۹ش) *روایات سلیم در الغیبه نعمانی و بررسی وضعیت استثنای آن*، در دانشنامه سلیم، ارزشمند، قم.
۱۰. استادی، کاظم (۱۳۹۹ش)، *گونه‌شناسی روایات عمر بن اذینه و سلیم در کتاب کافی کلینی*، قم.
۱۱. استادی، کاظم (۱۳۹۹ش)، *معرفی نسخه‌های خطی سلیم*، مجله میراث شهاب، قم.
۱۲. تهرانی، آقا بزرگ (بی تا)، *الذریعة الی تصانیف الشیعه*، بیروت، دارالاضواء.
۱۳. حسکانی، عبیدالله بن عبدالله (بی تا)، *شواهد التنزیل لقواعد التفضیل*، وزارت ارشاد اسلامی، تهران، بی تا.
۱۴. حلی، حسن بن یوسف (۱۴۱۷ق)، *خلاصة الاقوال*، مؤسسه نشر الفقاهة.
۱۵. داداش نژاد، منصور (۱۳۹۴ش)، *بازخوانی روشی دو کتاب «بعض مثالب النواصب» عبدالجلیل رازی و «مثالب النواصب» ابن شهر آشوب*، تاریخ اسلام در آینه پژوهش، سال ۱۲ ش ۲، پاییز و زمستان.
۱۶. سلیم بن قیس الهلالی (۱۴۱۵ق)، *کتاب سلیم بن قیس الهلالی*، الهادی، قم. نیز: انصاری، محمد باقر، *کتاب سلیم بن قیس هلالی*، نشر دلیل ما، ۱۳۹۷ش.
۱۷. شوشتری، محمدتقی (بی تا)، *الاحبار الدخیلة*، تهران، مکتبه الصدوق.
۱۸. شوشتری، محمدتقی (۱۴۲۴ق)، *قاموس الرجال*، قم، مؤسسه النشر الاسلامی.
۱۹. صدوق، علی بن حسین ابن بابویه (۱۳۶۳ش)، *الإمامة و التبصرة من الحیره*، مدرسه الإمام المهدی(ع)، قم.
۲۰. صدوق، محمد بن علی (۱۳۸۹ق)، *خصال*، مکتبه الصدوق، تهران.
۲۱. صدوق، محمد بن علی (بی تا)، *علل الشرايع*، مکتبه الداوری، قم.
۲۲. صدوق، محمد بن علی (۱۳۹۰ق)، *عیون اخبار الرضا*، المطبعة الحیدریه، نجف.
۲۳. صدوق، محمد بن علی (۱۴۰۵ق)، *کمال الدین و تمام النعمه*، جامعه مدرسین، قم.
۲۴. فکوری، علی جمعه (۱۳۹۷ش)، *عمر بن اذینه و گونه‌شناسی روایات او در غیر از کتاب سلیم*، سخن تاریخ، سال ۱۲، ش ۲۸، پاییز.
۲۵. قمی، شیخ عباس (۱۳۸۷ش)، *فوائد الرضویه*، قم، نشر نوید اسلام.
۲۶. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۸۸ق)، *کافی*، دارالکتب الاسلامیه، تهران.
۲۷. مازندرانی، محمد صالح بن احمد (۱۳۴۲ش)، *شرح الکافی*، المکتبه الاسلامیه، تهران.

۲۸. مامقانی، عبدالله (۱۳۹۹ق)، *تنقیح المقال*، مؤسسه آل البيت (ع)، قم.
۲۹. مدرس، میرزا محمد علی (۱۳۶۹ش)، *ریحانة الادب*، انتشارات خیام، تهران.
۳۰. مرعشی، سید محمود (بی تا)، *بر ساحل ابن شهر آشوب، (مرزبان فرهنگ)*، ج ۲، ص ۳۷۵.
۳۱. مسعودی، علی بن الحسین (بی تا)، *التنبیه و الاشراف*، تصحیح اسماعیل الصاوی، قاهره، دارالصاوی.
۳۲. مفید، محمد بن محمد بن نعمان (۱۴۱۴ق)، *الاختصاص*، دار المفید للطباعة و النشر و التوزیع، بیروت - لبنان.
۳۳. نعمانی، محمد بن ابراهیم (۱۳۹۷ق)، *الغیبه*، نشر صدوق، تهران.
۳۴. نعمانی، محمد بن ابراهیم بی تا، *فهرست نسخه های کتابخانه حکیم*، چاپ قدیم، ذیل عنوان کتاب سلیم.